ئەستەمبۆڵا ناوەندی مەعریفی ڕۆناکبیری کورد … سەلام ناوخۆش

سێکوچکەی باشوور لە باکوور
نالی، حاجی قادری کۆیی، پیرەمێرد …………..

دەروازە

پێش و پاش ئەو زاتانە ، چەندان نوسەری دی باشووری کوردستان بەرەو ئەستەمبۆڵ لە کاتی جیاواز بارگایان تێکناوە ، بەڵام ئەم سێیە لە پێش و پاش چوون ، وەك سێ ڕابەر لە شیعری کوردی باشوور پێگەیان هەبوو .
ئەم کورتە توێژینەوەیە لە چەند سەرباسێك پێکهاتووە ، هەموو جەخت لە سەر ئەوە دەکەن ، کە ئەستەمبۆڵ لە کاتی حوکمڕانی عوسمانیی ئارامگای کۆکردنەوەی دژەکان بووە ، بەڵام لە سەردەمی حوکمڕانی ئیتحادییەکان و کەمالییەکان بۆتە شوێنی سڕینەوەی ناڕازییەکان و تەنگاوکردنیان کە ئەستەمبۆڵ بەجێبهێڵن یان زیندانی دەکرێن!
لە لایەکی تر هەر لە سەردەمی عوسمانیدا ، ئەلفوبێی کوردی تەواو نزيك بووە لە ئەلفوبێی عوسمانی ، تەنیا لە چەند دەنگێك جیاواز بوونە ، بەڵام لە سەردەمی حوکمڕانی کەمالیی زمان و ڕێنووس و ئەلفبێی کوردی لە باکوور قەدەغە کراوە ، بۆیە دوا کەسی سێکوچکەی (نالی ، کۆیی ، پیرەمێرد) ناچار بووە ئەستەمبۆڵ بەرەو سلێمانی بەجێبهێڵێت.

سەرباسی یەکەم ، پێگەی ئەستەمبۆڵا لای متەنەوەری کورد

قوستەنتینییە (ئەستەمبۆڵ) پێگەیەکی مەعریفی بوو بۆ نوسەرانی کورد . ئەلاکێم 2005 لە ل20ی کتێبی کوردەکانی ئەستەمبوولی کۆن لە بارەی کورد لە ئەستمبۆڵ دەنووسێت :" دەمانێك کورد کە نزیکەی (30)هەزار کەس بوون ، ئەمڕۆ لە سەرووی (3) ملیۆن کەس دەقەسرێنرێن . تەنانەت سەرچاوەی ئەوتۆش هەن کە سەرژمێری کورد بە نزیکەی (4) دادەنێ."
شاری ئەستەمبۆل شارێکی هێندە گەورە بووە بۆ گەورەکردنی رۆناکبیرانی کورد، هەربۆیە حاجی قادری کۆیی لە وەسفی گرینگی شاری

ئەستەمبۆل دەنووسێت :
سەوادی ئـــەعزەمی قـــوستەنتەنییـــە
گەلێ بۆ ناوی کردە صەدری ئەعزەم

ئەلاکۆم 2005 ، ل28 و پیرباڵ 2009، ل6 و عوسمان 2017 ئاماژە بەوە دەکەن کە ئازادکردنی ئەستەمبۆڵ دوای ساڵی 1453 بووە ، کورد تاك تاك و شێوەی گروپ هاتونەتە ئەستەمبۆڵ . ئەلاکۆم لە ل29 دەنووسێت هەر گرتنی ئەستەمبۆڵ خودی شەهابەدینی شارەزووری ناسراو بە مەلا گۆرانی بووە. لە سەرەتای سەدەی بیستەمیش ، سەردەمی عەبدالحەمیدی دووەم 1879-1909 کاتێکی زێڕین بووە بۆ کەسایەتی دینداری کوردی ، بە جۆرێك ئەلاکۆم لە ل42 دا دەنووسێت :” زیادبوونێك لە ژمارەی ئەو کوردانەدا ، بەرچاو دەکەوێ کە لە سەردەمی عەبدلحەمیدی دووەم دا هێنراونەتە کەرتی سەرەوەی بیرۆکراسییەوە….هەروەها لە ل42-43 دەنووسێت : کوردەکان لە کۆشکی عەبدالحەمید وەك مرۆڤی لە ئاسن دروستکراو لە تابووردا ریز دەبوون ، لەسەر کەوا (مینتان)ەکانیانەوە هێڵەکی زۆر جوانیان لەبەر کردبوو ..” هەروەها د.عومەر عبدالعەزیز 2016 لە گۆڤاری خاڵ ، ژمارە (5) باس لەوە دەکات کە سەعیدی نورسی لەگەڵ پیرەمێردی شاعیر چوونەتە دیداری عبدالحەمید.”

لەپاش نەمانی عبدالحەمید ، هەر یەك لە ئەلاکۆم و جوردی گۆرگاس و پیرباڵا باس لەوە دەکەن کە ڕەوشی ئابووری و ڕۆشنبیری ئەستەمبۆڵا تێکچوو بوو . ڕەحمی هەکاری لە شیعرێك بەناوی نوزەی هەتیوێك لە گۆڤاری ژین ، ئەوها باسی بەشێك لە کوردەکانی ئەستەمبۆڵ دەکات
کۆچەرم من ، ئەوا کەتوومەتە بەر دەرگای ئەم و ئەو

جوردی گۆرگاس لە کتێبی(الحرکە الکردیە الترکیە فی المنفی) و فەرهاد پیرباڵا لە (گەنجە کوردەکان) پێ لە سەر ئەوە دەگرن کە زۆربەی ڕۆناکبیرە گەنجە کوردەکانی ئەستەمبۆل نەك هەر لایەنگری ڕەوتی عەلمانی بوون، بەڵکو مارکسیش بوون . ئەو گەنجە سیکیولەرە مارکسیانە لە نێویان جەلادەت بەدرخان و هی تر هەر بەو گۆڕانکارییە هزرییە نەوەستان ، بەڵکو ئەلفوبێی کوردیشیان گۆڕی بە ئەلفوبێی لاتینی .

هەر یەك لە نەوشێروان مستەفا 2012 بە دەم ڕێگاوە گوڵچنین –کتێبی یەکەم و مەلا ڕەئوف سەلیم ، ل6ی دیوانی حاجی قادری کۆیی ، باسی ئەوە دەکەن کە دەلاقەی دیوەخان و مزگەوت و کۆشکی دیوەخانی ئاغاکانی کورد …سەرچاوەی بەهێزن بۆ پاراستنی دەقی کوردی .”

ئەو سێ شاعیرە لە دوو کۆنتێکستی جیوگرافی جیاواز ژیاون ، بۆیە هەر چ نەبێ شیعری دووانیان ، نالی و حاجی قادر ، پەرت و بڵاویان

پێوە دیارە ، دژوارە بەرهەمی هەردوو شوێنیان بدۆزرێنەوە ، چونکە لەو دووایانە نەبێت توێژەری کورد دەرفەتی دیتنی دۆکیومێنتی عوسمانی بۆ واڵا نەکراوە ، هەروەها توێژەری کوردی باشووریش ، پیشەی گەڕان بە دوای دەستنووسدا لە مزگەوت و دیوەخان و حوجرە و خەڵك نەکردۆتە خەمێکی ئەکادیمی بۆ ساخککردنەوەی مێژووی ئەدەبی خۆی !

سەرباسی دووەم ، نالی لە ئەستەمبۆڵ 1851-1877

رابەریبوونی نالی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا هیچ پەیوەندی بە تەوژم و ئایدیۆلۆژیایەکی سیاسی وەنەبووە , بەڵکو ئەوە دەقەکانی بوون ، بۆیە لە یەك کاتا کۆمەڵێك توێژەری ئایدیا جودای هاندا لە دەرگای بدەن : بۆ نموونە دیندار و شەرعزانی کورد مەلا عەبدولکەریمی مودەریس , ڕەخنەگری مارکسی وەك مەسعود موحەمەد , کۆمینیستی وەك حەمەی مەلا کەریم , توێژینەوەکاری وەك دکتۆر خەزنەدار و دکتۆر ڕەئووف عوسمان ، کەسی وەك پیرەمێردی شاعیر هەتا بە " پێغەمبەری شیعری کوردی " ناوی ببا ، هۆشیار ، ل85 .

سێ کۆنتێکستی جیوگرافی جیاواز ، سلێمانی ، شام ، ئەستەمبۆڵ ڕۆڵی خۆیان هەیە لە دیارکردنی شوناسی شیعری نالی دا .

کۆنتێکستی سلێمانی و شام زۆر قسەی لە سەر کراوە ، بۆیە بە زۆری قسە لە سەر ژیانی نالی لە ئەستەمبۆڵ دەکەین.

کۆنتێکستی شام سەرەتایەك بووە بۆ کۆچککردن بۆ ئەستەمبۆڵ ، سەرچاوە کوردیەکانی باشوور ، سەجادی ، عبدالکریم مدرس ، محمدی مەلا کریم ، مسعود محمد ، خەزنەدار 2003 ، ل45-46…، جەخت لە سەر ئەوە دەکەن ، کە نالی لە حەج-دا گەڕاوەتەوە شام ، لەوێ نامەیەکی لە (سالم) پێدەگات کە، لە غیابی (ئەو) کودەتایەکی سیاسی لە سلێمانی ڕوویداوە : کە لە ساڵی 1844 دا(ئەحمەد پاشای بابان) لە کۆشکی میرایەتی لادراوە و (عەبدوڵڵا پاشا) بە هێزی عوسمانی لە جێی داندراو و ئەحمەد پاشا ئاوارە و دەر بەدەر بوو , نالی لەو کودەتایەدا سلێمانی چۆڵ نەکردووە , بەڵام لە نەگبەتی ساڵی 1851 دا نەگبەتیەکە لەوە دابوو ڕوخانی میرنشینی لێکەوتەوە و سلێمانی کرایە قەزایەك لە ویلایەتی شارەزوور. دەوڵەتی عوسمانی عەبدوڵڵا پاشاشی لادا و پیاوی خۆی لە شوێنی دانا ."

نالی چامە بە ناوبانگەی بۆ دەنێرێت ، چامەکەی نالی 42 دێڕ بووە ، چامەکە بە نۆستالۆژیەك بۆ نیشتیمان ، سلێمانی، دەسپێدەکات :

قوربانی تۆزی ڕێگەتم ئەی بادی خۆش مروور

ئەی پەیکی شارەزا بە هەموو شاری شارەزوور

نالی لە غەزەلنووسی (نالی سلمانی) لە شام دەبتە شششگرکی کەلامی ، ئەو شششگه بەرگەی مانەوە لە شام ناگرت ، بیە وەك صەدیق
برەکەیی 2008 , ل580 باس لەوە دەکات کە ئەحمەد پاشای بابان لەگە خی ب ئەستەمبلی بردووە هەروەها (کارکی میریی) ب دزیتەوە .
لرەدا ئارشە و جیاوازی لە نوان توژەران دەست پدەکات . سەجادی لە لاپەه (246) ی هەمان کتبدا , دەنووست : " نالی لە 1830 دەچتە حەج و پاشان دەگەتەوە ب شام و لەو دەمەدا میرنشینی بابان دووچاری هەرەس دەبت ، کەچی خەزنەدار 2003 , ل47 ئەو چوونەی نالی ب حەج دەگەنەتەوە ب سای 1851 هەروەها سەجادی باوەی وایە کە نالی سای 1855 کچی دوایی کردووە ."
کەچی خەزنەدار , دەنووست لە 1856 مردووە . برەکەیی 2008 باوەی وایە نالی لە تەمەنی 83 سای کچی دوایی کردووە , (برەکەیی , ل575) حاجی قادریش لە تەمەنی 77 سای لە ئەستەمبل کچی دوایی کردووە – (سەجادی ، ل 336)
کەواتە بە قسەی توژەرە کلاسیکیەکانی باشوور لە نوان سانی 1854 و 1855 کە حاجی قادر و نالی ئاوارە وویان کردتە ئەستەمب ، بیە هەقمانە دەپرسین : دەب ئەو زاتانە یەکتریان لە ئەستەمب بینی بت ؟ ئەو یەکتربینە زر گرینگە، چونکە لایەکی شوە شیعری نالی لە ئەستەمبل پیشان دەدات! مارف خەزنەدار 2003 , ل47 لە وەرامی ئەو نیگەرانیە دەت : " حاجی قادر لە دە جگە لە شیعری ناو دیوانیدا یادی نالی کردتەوە و بە چاوکی بەرز تەماشای کردووە و بە گەورەی شاعیران ناوی بردووە ."
لە پرسی لە دایکبوونی نالی دا زربەی توژەرانی وەك سەجادی و خەزنەدار و مەسعود موحەمەد و مودەریس …، زر لە یەك نزیکن، بەام لە پرسی مردنی زر لە راستی دوورن ، چونکە نالی لە تورکیا –دوور لە چاوی خەکی باشوور مردووە.
هەریەك لە برەکەیی ، کوردی ژهات ، و دکتر همن عومەر 2017 ای تەواو جیاواز دەخەنە وو . برەکەیی باوەی وایە نالی لە تەمەنی 83 سای واتە سای1880 کچی دوایی کرد بت ، هەرچی دکتر همن عومەر خشناوە 2017 لە ل 42ی کتبی (نالی لە بەگەنامەکانی عوسمانیدا) " نالی لە 11ی تشرینی دووەمی سای ی 1293 ی می کچی دوایی کردووە ، کە دەکاتە 23ی مانگی 11ی سای 1877ی میلادی."
هەموو ئەوانەی قسەیان لە سەر شیعری نالی کردووە وەك عەلائەدین

سەججادی -1952 , دکتۆر مارف خەزنەدار 2003 , سدیق بۆرەکەیی (سەفی زادە) 2008, دکتۆر عزەدین مستەفا رەسول 2012، سەلام ناوخۆش 2016 ، دکتۆر هێمن عومەر چەند زانیاریەکی کەم لە سەر ژیانی نالی لە باکووری کوردستان یان ئەستەمبۆل تۆمار دەکەن , وەك :

1. سەججادی لە لاپەڕە 257ی (مێژووی ئەدەبی کوردی) ئاماژە بۆ ئەوە دەکات هەر سێ چاپی یەکەم 1931 و دووەمی 1948 و سێیەمی 1962 دیوانی نالی لای کوردی ڕۆژهەڵات بووە بە ناوی کوردی مەریوانی , عەلی سنەیی , گیو موکریانی , نەك باشوور , ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت ، کە ئەو دیوانانە دەقی سلێمانی و شام و باکووری کوردستان لە خۆ گرتووە.
2. سدیق بۆرەکەیی –سەفی زادە کە لاپەڕە 575-588ی بەرگی دووەمی (مێژووی ئەدەبی کوردی)بۆ نالی تەرخانکردووە. بە پێی سەفی زادە ئەم دەقە , کە لە دوا بەرهەمەکانی نالی یە لە باکوور دا , ئاماژە بەوە دەکات نالی زۆر پیر بووە , بە جۆرێك قژ سپی و چاو کز بووە وەك دەڵێت :

مووی سپی کردم بە شووشتن ئاوی عەینی شۆرە شەگ
شۆرە شەگ یەعنێ کە تێدا خۆ بە خۆ قەل بوو بە بەگ

3. دکتۆر مارف خەزنەدار , یەکێ لەو کەسانە بوو کە بە نالی ناس وەك عەبدەلکەریمی مودەریس و مەسعود موحەمەد حسێبی بۆ دەکرا , نەك تەنیا کۆکەرەوەی دیوانەکەی نالی بێ !

بە قسەی مارف خەزنەدار 2003 , ل46 نالی تەنیا 3 ساڵێك لە باکوور یا ئەستەمبۆل بووە ، ئەو باوەڕی وایە نالی هەتا ساڵی 1853-1854 لە شام بووە و لە 1856 کۆچی دوایی کردووە. هەروەها دکتۆر خەزنەدار ، ل 46 باوەڕی وایە نالی لە ئەستمبۆل بزر دەبێ !

4. دکتۆر عزەدین مستەفا ڕەسول

لە شڕۆڤەی ئەم دەقەی نالی –دا

فارس و کورد ە عەرەب هەر سێم بە دەفتەر گرتووە
نالی ئەمڕۆ حاکمی سێ مڵکە , دیوانی هەیە

ئەم مەرج (زانینی زمانی دی) و پێوەرە , نالی ئەستەمبۆلی وە لێکردووە , کە چوار زمان بزانێت , ل 7-8 و شیعرەکە وای لێدێت:

فارس و کورد و عەرەب و تورك هەر چوارم بە دەفتەر گرتووە
نالی ئەمڕۆ حاکمی چوار مڵکە , دیوانی هەیە.

ڕایەکەی خەزنەدار ناڕاستەوخۆ لای دکتۆر عزەدین و بۆرەکەیی و مەسعود موحەمەد و مەلای گەورە ڕەتدەکرێتەوە , چونکە نالی بە 3 ساڵی فێری تورکی نابێت و شیعری پێ بنووسێت , یان مەلای گەورە واتەنی بە 56 ساڵی ئەوەندە پیر بێت ؟؟ یان نالی واتەنی ڕیش سپی و

چاو کز بێت!
دکتۆر عوسمان عەلی 2013-2015 کتێبێکی دەربارەی کورد لە بەڵگەنامەکانی عوسمانی بڵاوکردەوە ، بەڵام بە هیچ جۆرێك بە لای پرسی نالی و حاجی قادر کۆیی لە ئەستەمبۆڵ نەچوو ، توێژینەوەکەی دکتۆر هێمن عومەر ، نالی لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا ، چەندان زانیاری تازەی لە بارەی نالی لە ئەستەمبۆڵ خستۆتەڕوو بەوەی لەوێ ژنێکی هێناوە بەناوی (زەینەب) هەروەها لە ئەستەمبۆڵا وەزیفەدار بووە و خانەنشین کراوە هەروەها بەپێی بەڵگەنامەکانی عوسمانی لە ئەستەمبۆڵ کۆچی دوایی کردووە.
لە ژیانی نالی لە هەر سێ شوێن ، دەگەینە چەند ئەنجامێك:

1.نالی لە ژیانی دوو جار حەجی کردووە (سەجادی و ئەوانی تر تەنیا باسی یەك حەج دەکەن ، پێش ئەوەی بچێتە ئەستەمبۆڵ ، کەچی مەسعود محمد و صەدیق بۆرەکەیی باسی حەجێك دەکەن کە نالی لە پیری حەجی کردووە و باپیرەی مەسعود موحەمەدی لە حەج بینیوە.)
2.نالی لە ئەستەمبۆڵ بۆتەوە نالی سلێمانی وەك مەلا سەعیدی کوردی و ڕەحمی هەکاری پشتی لە ململانێی میرانی کورد کردووە.
3.هەرچەندە توێژینەوەکەی دکتۆر هێمن عومەر زۆر شتی تازەی تێدایە ، بەڵام هیچ دەقە شیعری تێدا نییە ، کە شیعری نالی بن لە ئەستەمبۆڵ ، لەوانەیە هۆکارەکە ئەوە بێ ، دکتۆر هێمن دۆکیومێنتی عوسمانی بە دەست کەوتووە ، نەك دەستنووسی کورد ، هەرچی صەدیق بۆرەکەیە دەستنووسی بە دەست کەوتووە ، نەك دۆکیومێنتی رەسمی ، هەربۆیە ئەو مردنی نالی بە 1880 دادەنێت ، دکتۆر هێمن بە 1877 دادەنێت : دەپرسین دەبی نالی لەوێ وازی لە شیعرنووسین هێنا بی ، ئەمەش دوورە لە ڕاستیەوە ، چونکە صەدیق بۆرەکەیی باسی شیعرێکی نالی لە تەمەنی پیری دەکات.
4.ئەو دوو کارەی بۆرەکەیی و هێمن تەواوی قسەی توێژەرانی باشوور لە بارەی ساڵی مردنی نالی ، 1855یا 1856 یا 1857 هەڵدەوەشێننەوە !

سەرباسی سێیەم ، حاجی قادری کۆیی لە ئەستەمبۆڵ1856-1897
حاجی قادری کۆیی لە باشووری کوردستاندا بە خانی دووەم ناوزەد دەکرێت بەوەی ئەویش وەك خانی دینداری و سۆزی نەتەوەیی هەبووە . فندی 2008، لە ل70ی کتێبی الفکر القومی الکوردی.. دەنووسێت : بەوەی حاجی پێش بچێتە ئەستەمبۆڵ ، چۆتە کوردستانی ئیران بۆ دیراسە لەوانە سەردەشت و مهاباد ، بەڵام پاش تەواوکردنی دیراسە گەڕاوەتەوە کۆیسەنجق.."

سەبارەت بە پرسی حاجی قادر لە ئەستەمبۆڵ ، ڕای جیاواز هەیە.
بە قسەی ئەکوام و ڕەحمی هەکاری ، ئەستەمبۆڵ لە حوکمرانی عوسمانیدا پەناگەی کوردی باشوور بووە ، بەڵام بە موحەمەدی مەلا کەریم 1960 ، ل 10 و سەردار میران و کەریم شارەزا 1986 ، ل14 ئەستەمبۆڵ ، شوێنی چەوساندنەوە بوو! سەردار میران و کەریم شارەزا ، ل14، ئەو شیعرەی کۆیی دەکەنە بەڵگە

شەوێ دانیشتبووم بێ شەمع و میصباح
ئەتۆی هێناوە یادم کاکە فەتتاح

بەدرخانییەکان لە باکووری کوردستان بە تایبەتی ئامەد خاوەن قۆناغ بوون ، نەك لە ئەستەمبۆڵ ! لەوێ ئاوارە و دوورخراوە بوون ، بە هۆی تۆمەتبارکردنی عەبدالرەزاق بەدرخان لە سەر کوشتنی (ڕەدوان پاشا)!
لە لایەکی تر ، پرسی کەیفی جوانڕۆیی بۆتە پرسێکی جێگای شك : ئایا لەگەڵ لە کۆیی سەفەری کردووە یان لە ئەستەمبۆڵ بۆتە برادەری؟!

سەججادی لە لاپەرە (336) ی مێژووی ئەدەبی کوردی , دەنووسێت : ” حاجی قادری کۆیی لەگەڵ کەیفی شاعیر لە ساڵی 1854 بەرەو ئەستەمبۆل دەچێت .” کەچی سەردار میران و کەریم شارەزا 1986 ، ل15 دەڵێن :” کەیفی جوانڕۆیی ، حاجی قادری کۆیی لە کۆیە نەبینیوە ، بەڵکو لە غوربەتی بووە بە دۆستی گیانی بە گیانی کەیفی جوانڕۆیی.”
ئەو بەجێهێشتنەی کۆیە لای مەسعود محمد ، سەردار میران ، ڕەشید فندی بۆتە ئارێشە !
بینیمان چوونی نالی بۆ ئەستەمبۆڵ بەهۆی ناچاری بووە : دەوڵەتی عوسمانی میرنشینی بابانی ڕوخاند و کەسانێکی نزیك لە خۆی لەوێ کردە میر . سالمی هاوڕێی ئامۆژگاری دەکا بەوەی سلێمانی کەسێکی ئەوی نەماوە ، ئەویش سەری خۆی هەڵدەگرێت بەرەو ئەستەمبۆڵ دەچێت ،کەچی لە پرسی رۆیشتنی حاجی قادر کۆیی مەسعود موحەمەد لە بەرگی سێ ، ل277و سەردار میران و کەریم شارەزا 1986 ، ل12و فندی لە ل71 دەنووسن : کە شێخ نەبی ماویلی و مریدەکانی ،حاجی قادری کۆیی پەنجا ساڵی ناچار کردووە کۆیە بەجێبهێڵێت و بەرەو ئەستەمبۆڵ بچێت.”
تێنەگەیشتن لە پرانسیپەکانی ئیسلام و ماتریالیزم ، هەندێ نووسەری بەوە بردووە کە حاجی قادری کۆیی بە زانای ماتریالیست ببەن ، وەك چۆن هەمان شتیان کرد دەربارەی (قانع) و (مەلای گەورە)!!
سەردار میران و کەریم شارەزا لە ل15، ئەم شیعرەی خوارەوە بە

نموونەی ماتریالیزم دەهێننەوە

لازمە خول بخۆی وەکوو بەرداش
هەموو قەرنێ دەگۆڕێ ئەمری مەعاش

هەر یەك لە نالی و حاجی قادر کۆیی لە یەك ماوە زەمەنی لە ئەستەمبۆڵ بوونە ، ئایا یەکتریان بینیوە؟ هەردووك لە ئەستەمبۆڵ تەنیا لە لایەنی ئایینداری لە یەك نزیك بوونە ، ئەگەرنا هەردووك لە ئەستەمبۆڵ پێچەوانەی یەکتر بوون : نالی وازی لە شیعری نەتەوەیی هێنابوو ، کەچی حاجی قادر وازی لە شیعری دڵداری هێنابوو ، خەریکی شیعری نەتەوەیی بوو!
لە لایەکی تر ئەلاکۆم2005 ، لە ل66-80ی کتێبی کوردەکانی ئەستەمبۆڵی کۆن دەنووسێت : کورد لە بەشی ئەوروپای ئەستەمبۆڵ و بەشی ئاسیای ئەستەمبۆڵ دەژیان .." ئەوەش وەیکردووە یەکتر نەبینن ، تەنیا لە دوورەوە ئاگاداری شیعری یەکتر بن.
دکتۆر فەرهاد پیرباڵ 2009 لە ل11-12 دەنووسێت :" حاجی قادری کۆیی لە ساڵی 1897 لە ئەستەمبۆڵ کۆچی دوایی کردووە." سەردار میران و کەریم شارەزا 1986 لە ل17 دەنووسن :" حاجی قادر لە ساڵی 1897 دا لە شاری ئەستەمبۆڵ ، لە ئاوارەیی و بێ کەسیدا سەری ناوەتەوە و لەبەری ئۆسکودار ، لە گۆرستانی (قەرەج ئەحمەد) نێژراوە."

سەرباسی چوارەم ، پیرەمێرد لە ئەستەمبۆڵ 1897-1924

پیرەمێرد ، جگە لەوەی لای هەندێك بە بیرمەند و لای کەسانێکی تر بە فەیلەسوف ناوزەد دەکرێت . پیرەمێرد لە کوردستان و ئەوروپا زۆری لە سەر نووسراوە هەتا ماستەر و دکتۆرا، وەك ماستەر فۆئاد ڕەشید و دکتۆرای عەبدڵڵا پەشێو .
پیرەمێرد لەگەڵا شاندێکی باڵای باشووری کوردستان لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمەوە چۆتە ئەستەمبۆڵا . دکتۆر فەرهاد پیرباڵ 2009 لە ل11ی ئەستەمبۆڵ و ئەدەبی نوێی کوردی دا دەنووسێت :" لە ساڵی 1897 دا پیرەمێردی شاعیر ، لەگەڵ شاندێکی شێخ سەعید، باوکی شێخ مەحموود، دەگاتە ئەستەمبۆڵ." ئەو شاندە کوردیەی باشوور ، شاندێکی مەزن بووە. ئەلاکۆم 2005 لە ل111 دەنووسێت :" ئەو شاندە شاندێکی 40 کەسی بووە (زێوەر) و (پیرەمێرد) ، (شێخ مەحموود بە منداڵی) ، (شێخ سەعیدی باوکی شێخ مەحموود) سوڵتان عەبدالحەمیدی دووەم مێوانداریەکی گەوڕەی کردوون. ئەو شاندە سێ مانگ لەوێ ماوەتەوە."
دکتۆر عومەر عبدالعەزیز 2016 ، ل 66 لە نووسینەکەی گۆڤاری خاڵا

ئاماژە بەوە دەکات ، کە مەلا سەعیدی کوردی (شێخ سەعیدی نورسی) پیرەمێردی شاعیر بە هۆی ڕوداوی (31ی مارت) پێکەوە گیران …” پیرباڵا لە ل11-12 دەنووسێت :” پیرەمێرد ، لە ئەستەمبۆڵا هاوڕێ و دراوسێی دوو کەڵە نووسەری ڕێبەری ئەم بزووتنەوە ئەدەبیەی تورکیا بووە:ئەکرەم ڕەجایی زادە (سەرنووسەری گۆڤاری پروت فنون 1896-1901)، هەروەها خالید زیا عوششاقی زادە ، کە هەردووکیان لە یەك ئاپارتماندا ، لەگەڵ پیرەمێرد ژیاون..” ئەلاکێم لە ل112 درێژە زیاتر بەو دیدارە دەدات کە جگە لەو دوو کەڵە نووسەرە تورکە بەوەی پیرەمێرد ماوەیەك لە (هەیبەلی ئەدا-دوڕگەی هەیبەلی) لە تەلارێکدا لەگەڵ حوسێن ڕەحمی ، رەزا تۆفیق ژیاوە هەروەها ئەحمەد ڕاسم و عبدالحق حامید تەرخان دەناسێ.”
پیرەمێرد وەك گەنجێکی 29 -30 ساڵی زۆر لە ژێر هەژموونی ئەو بزووتنەوە ئەدەبیەی تورکیا بوو. لە یادەوەری شاعیر و نووسەری کوردی باشوور بەوە دەگەین کە ژمارەیەك لەوانە وەك تۆفیق وەهبی ، ڕەفیق حیلمی ، ڕەفیق مەولانزادە ، موحەمەد ئەمین زەکی ، پیرباڵا لە ل12 لە یاداشتەکانی پیرەمێرد دەگوازێتەوە بەوەی وتویەتی :” ئێمە ، زۆرترمان ، لەوێ پێگەیشتووین.” ئەو نوێکردنەوە شیعرییە کاریگەریەکی زۆری بە سەر پیرەمێرد بەجێهێشتووە، گۆڤارەکەی رەجایی زادە ، سەروەتی فنوون، سەرنجی پیرەمێردی ڕاکێشاوە ، ناچاری کردووە بیانخوێنێتەوە ، ئەوەتە ئەلاکێم ، ل112 و پیرباڵ ، ل12 لە پیرەمێرد دەگوازنەوە بەوەی لە یاداشتەکانی وتویەتی :” کاریگەریی ئەو شیعر و ئەدەبیاتە ، لە سندباد پتر وای لێ کردم بە دونیای خەیاڵدا ڕابمێنم..” پیرباڵ لە ل16 دا دەنووسێت : پیرەمێرد یەکەمین شاعیری کوردە کە شیعری خۆی لە ژێر کاریگەرێتیی تورکە گەنجەکاندا بنووسێت و بڵاوبکاتەوە: یەکەم دوو شیعری پیرەمێردلە ژمارە 1 و 2ی ڕۆژنامەی کورد لە 1908 لە ئەستەمبۆڵ بڵاوکراونەتەوە.”
لەو 25 ساڵەی ئەستەمبۆڵ ، چەند نووسەرێکی کوردیشی ناسیوە ، د.عومەر عەبدالعەزیز لە ل66-71 ی ژمارەی 5ی گۆڤاری خاڵ دەنووسێت : مەلا سەعیدی نورسی ، خەلیل خەیاڵی ، شێخ عبدالقادری شەمزینی ، خالید بەگ ، یوسف زیا ، دکتۆر کەمال ..”

چاڵاکیە ئەدەبی و سیاسیەکانی پیرەمێرد لە ئەستەمبۆڵا

پیرەمێرد هەتا هاتنە سەر کاری مستەفا کەمال هەڵوەشاندنەوەی نیزامی سەڵتەنەت و قەدەغەکردنی زمانی کوردی هەر لە ئەستەمبۆڵ ماوەتەوە . هەر یەك لە فەرهاد پیرباڵ ، ل22 و دکتۆر عومەر

عبدالعەزیز ، ل66 دەنووسن 25 ساڵ لە ئەستەمبۆڵ ماوەتەوە ، کە لە 18ی 11ی 1924 ئەستەمبۆڵ بەجێدەهێڵێت و دەگەڕێتەوە بەغدا ، ئەم شیعرە دەنووسێت:

ئەوا ڕووم کردەوە تۆ ئەی دایکی موشەففەق بیست و پێنج ساڵە

لە غوربەتدا بە یادی تۆ دەژیم خوا شاهیدی حاڵە

بەیانی دا نەسیم لای تۆوە هات ، بۆنی وەتەن پێوە-هوشیار ،ل32

تەها هاشمی ، یەکێ لە دامەزرێنەرانی سوپای عیراقی هەر بەوە نەوەستا سوپای عیراقی دروست کرد ، لە بەغداوە" چوو بۆ ئەستەمووڵ بۆ پێوەندیکردن بە ئەفسەر و رۆناکبیرەکانەوە کە بگەڕێنەوە بۆ عیراق ، چاوی بە حاجی تۆفیقیش کەوت و داوای لێ کرد کە بێتەوە بۆ عیراق…"هۆشیار 1990،ل31

پاش هاتنە سەر کاری مستەفا کەمال ، ڕەوشی کۆمەڵەی کورد تەعالی زۆر خراپ ببوو ، زۆربە ڕایانکردبوو یان لە بەندیخانە بوون ، کوردەکانی باشووریش گەڕابوونەوە عیراق ، بۆیە دەردی غوربەت و خوێش ، ناچاربوو بە پێشنیازەکەی تەها هاشمی ڕازی بوو و گەڕایەوە بەغدا ، پیرباڵا ، ل22 ، هۆشیار ،ل31.

ڕەفیق حیلمی ، ل106 ، هاوار ، ل301 ، خواجە ، ل3 چیم دی باسی ئەوە دەکەن پاش ئەوەی شێخ مەحموود لە ئەیلولی 1922 گەڕاوە سلێمانی حکومەتی دووەمی لە مانگی دامەزراند." لە 29ی شوباتی 1923 دوو فرۆکە هاتنە سەر شاری سلێمانی و شێخ لە سەرەتای مارتی 1923 سلێمانی بەرەو جاسەنە بەجێهێشت -، هاوار ، ل498 ، شێخ لە 26ی 6 گەڕایەوە سلێمانی و وتی

من کوردم و بە کوردی ئەڵێم و بڕایەوە

دڵك نەما ، گوڵی هیوامان گەشایەوە ، هاوار 528 . ئینگلیزەکان لە 18ی 7 ی 1924 ناو سلێمانی ، بەمەش حوکمداریەتی شێخ لە سلێمانی کۆتایی پێهات –ل556 .

بە قسەی پیرباڵ ، ل22، پیرەمێرد لە 30ی 1 ی 1925 لە ئەستەمبۆڵ هاتۆتەوە سلێمانی ." بەڵام لە ژمارە 6ی ڕۆژنامەی ژیان 25ی 2ی 1926 ڕۆژی 23ی 2 هاتۆتەوە سلێمانی –هۆشیار ، ل35. ئەوساش ، 1926 حوکمداریەکەی شێخ تەموزی 1924 لە سلێمانی کۆتایی پێهات بوو، کەواتە پیرەمێرد حوکمداریەکەی شێخ مەحموودی نەبینی بوو !! بەڵکو لە هەردوو حوکمرانیەکەی شێخ 1918-1919 ، 1922-1924 ، ئەو هێشتا لە ئەستەمبۆڵ بوو !!

شیعری ~" فەلسەفەی شیعری کوردی " کە بە

ئەبێ بەخشندە مل کەچ کا ، لە ڕاستی مووچە خۆری خۆی

سوراحی بۆ پیاڵە سەر فرێ دێنێ کە تێ کا بۆی-ل185

لە زۆر شوێن بڵاوکراوەتەوە ، هیچ پەیوەندی بە ستەمی دەسەڵاتی

شێخەوە وەنییە ، چونکە شێخ لە زەمەنی هاتنەوەی پیرەمێرد لە سلێمانی هیچ دەسەڵاتی نەمابوو؟! بە واتای کە پیرەمێرد گەڕاوە سلێمانی ، حوکمڕانیەکەی شێخ نەمابوو!!

1.خاوەن ئیمتیاز و بەڕێوەبەری ڕۆژنامەی (کورد)
ڕۆژنامەی کورد ڕۆژنامەی کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقیی کورد بوو کە لە 1908 لە ئەستەمبوڵ دەردەچوو . لای ئەلاکێم ، ل126 ، پیرباڵ ، ل16 ، کەچی دکتۆر عومەر لە ل67 ڕۆژنامەکە دەکاتە گۆڤار و لە ل69 خۆی ڕاستدەکاتەوە و دەنووسێت : ڕێکخراوی ناوبراو بڕیاریدا کە ڕۆژنامەیەك دەربکات! هەر ئەلاکێم لە ل126 دەڵێت : ئەحمەد جمیل دیاربەکریی سەرنووسەر ڕۆژنامەکە بوو.
2.مەلا سەعیدی کوردی بۆ ئەوەی دەرفەتی مەشروتیە-دەستوورخوازی 1908 بقۆزێتەوە ، بووە ئەندامی کۆمەڵەی موحەمەدی . دکتۆر عومەر لە ل67 دەنووسێت : پیرەمێرد لەگەڵ نورسی ئەندامی ئەنجومەنی بەڕێوەبردنی ئەو کۆمەڵەیە بوون.
3.کۆمەڵەی هیڤی1910
ئەو کۆمەڵەیە کۆمەڵەیەکی نهێنی قوتابیان بوو ، لە دوای داخرانی کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی کوردی دروست بوو . دکتۆر عومەر لە ل66 دەڵێت : پیرەمێرد ئەندامی کۆمەڵەی هیڤی بووە.” بە تێگەیشتنی من ، پیرەمێرد ئەندامی ئەو کۆمەڵەیە نەبووە لە بەر دوو هۆ :
1.بیرکردنەوەی ئەندامانی جودا بوو لە تەعاون و تەرەقی کوردی و کۆمەڵەی موحەمەدی
2.دکتۆر عبدالستار لە ل63-64 ناوی ئەندامەکانی باکوور و باشووری گۆڤارەکە لە دوو ماوەی پێش جەنگ و دوای جەنگ دەهێنێت ، ناوی پیرەمێرد تێدانییە :” عومەر بەگ جمیل پاشا ، قدری ئال جمیل پاشا، فوئاد تەمۆ ، زەکی بەگ ، ئەکرەم بەگ جمیل پاشا ، مەمدوح سلیم ، خلیل خەیالی ،…هەروەها زنار سلوپی لە چاپی دووەمی دۆزا کوردان ناوی کەمال فەوزی …نەجمەدین حسێن کەرکوکلی ، عبدالکریمی سلێمانی .
هەروەها پێرەمێرد دوور بوو لە ململانێی بنەماڵەی شەمزینی و بەدرخانییەکان ، بۆیە نەبۆتە کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد ، چونکە ئەو باڵە زیاتر کەسانی لایسیزم و سیکیولەر بوونە!

ئەنجام

لەم نووسینەدا بە چەند ئەنجامێك گەیشتووین ، لەوانە
1.ئەستەمبوڵ لە سەردەمی عوسمانی 1453-1908 پێگەی حەسانەوەی زۆرێك لە نووسەرە ناودارەکانی کورد ، لەوانە مەلا گۆرانی

شارەزووری ، نالی ، حاجی قادری کۆیی ، پیرەمێرد ، ڕەفیق حیلمی ، موحەمەد ئەمین زەکی…

2.ئەستەمبۆڵ لە سەردەمی ئیتحادییەکان ، گەنجە تورکەکان 1908-1918 و کەمالییەکان 1921-2002 پێگەی داخستن و چەوساندنەوە و زیندانیکردن و کۆچپێکردنی نووسەرانی کورد بووە.

3. مزگەوت و دەلاقەی دیوەخان و دەستنووس و بەڵگاکەکانی عوسمانی سەرچاوەی بەنرخن بۆ دۆزینەوەی شیعرە ونبووەکانی کوردی ئەستەمبۆڵ .

4. خوێنەوار و بەشێك لە توێژەری کورد لە ترسی ئایدیۆلۆژیا کاری لە سەر ئەو چوار شوێنە نەکردووە ، بۆ نموونە هەتا دەرکەوتنی دکتۆر هێمن عومەر کار لە سەر دۆکیومێنتی عوسمانی نەکرا بۆ دیتنەوەی بەشێك لە ژیانی نالی لە ئەستەمبۆڵ!

5.پاش ئەوەی نالی بە دڵشکاوی لەگەڵ ئەحمەد پاشا بەرەو ئەستەمبۆڵ ، دەستبەرداری شیعری نۆستالۆژیا ئامێز و بەرەی میرانی کورد دەبێت .

6.پاش ئەوەی حاجی قادری کۆیی هەست دەکات ، خەڵکی کۆیی وەك پێویست قەدری ناگرن و لایەنگیری شێخ نەبی ماویلی دەگرن لە تەمەنی پەنجا ساڵی بەرەو سەری خۆی هەڵدەگرێت.

7.حاجی قادر بە پێچەوانەی نالی-یەوە کە دەگاتە ئەستەمبۆڵ و لەناو بنەماڵەی بەدرخان دەژی ، شیعری شۆڕشگێڕی و نەتەوەیی نووسیوە.

8.پیرەمێرد لە ئەستەمبۆڵ هەم شاعیر هەم سیاسی هەم قانوونی بوو ، بە واتای ئەوەی ئەستەمبۆڵ پێی بەخشی زۆر زیاتر بوو ! لەو هەمووە بەشدار بوو.

9.پیرەمێرد لەوێ بووە هاوڕێی زۆر شاعیری تورك و کورد هەروەها بووە هاوڕێیەکی گیانی بە گیانی نورسی هەتا کە گەڕایەوەش ، لە سلێمانی لە ڕۆژنامەی ژیانەوە یادی هاوڕێیەتی نورسی هەر کردۆتەوە.

سەرچاوەکان

کوردی.

. ئەلاکۆم ، ڕۆهات 2005 .کوردەکانی ئەستەمبووڵی کۆن ، هەولێر : دەزگای موکریانی.

. بەکر ،سەلام ناوخۆش 2015. ناسیۆنالی ناوەکی و دەرەکی لە شیعری کوردیدا ، هەولێر : چاپخانەی هێڤی.

. بەکر ، سەلام ناوخۆش 2017 . ~” کۆنتێکستی جیۆگرافیای شوێن لە

ژیانی نالی ، ڕۆژنامەی وشە.
.پیرباڵا،فەرهاد 2009.ئەستەمبۆڵا و ئەدەبی نوێی کوردی ، سلێمانی
:لە بڵاوکراوەکانی بنکەی گە□ا□ژ.
.خواجە ، ئەحمەد 1969 .چیم دی ،سلێمانی :چاپخانەی کامەران.
خورشید ، هێمن 2017. نالی لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا ، سۆران :
لە بڵاوکراوەکانی زانکۆی سۆران.
.سجادی ، عەلائەدین 2005 .شۆرشەکانی کورد وە کورد و کۆماری عیراق
، چ2،تاران :ئەتلەس چاپ.
.

.عوسمان ، دیدار و شەیما ڕۆستەم 2017.مامۆستای محەمەد فاتیح :
مەلا گۆرانی شارەزووری، هەولێر : چاپخانەی هێڤی.
.فندی ، ڕەشید 2008 . الفکر القومی الکوردی بین خانی و حاجی قادر
الکویی ، دهوك : لە بڵاوکراوەکانی سپی ڕێز.
.قەرەداغی ، محمد عەلی 2009 .هەنگاوێك لەسەر ڕێگای لێکۆڵینەوەی
دیوانی سالم دا ، هەولێر : لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی.
.میران ،سەردار و کەریم شارەزا1986 .دیوانی حاجی قادری کۆیی ،
بەغدا : لە بڵاوکراوەکانی ئەمینداری□تی گشتیی ڕۆشنبیریی و لاوان.
.هاوار ،م.ڕ.1991.شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی
کوردستان،لەندەن :بلاك رۆز.
.هۆشیار ، فائق و ئەوانیتر1990 .دیوانی پیرەمێرد، بەغداد.
گۆڤاری خاڵ ، ژ.5 ، نووسینەکەی دکتۆر عومەر عبدالعزیز.

.عەرەبی

شریف ،عبدالستار 2007 .الجمعیات و الممقمات و الاحزاب الکوردیه فی
نصف قرن ، سڵیمانیه:سردم